

EMAKUME BERTSOLARIAK: AHOZKATU GABEKO IDENTITATEA

“Bertsolari” women: a voice without a name

Jone M. Hernández García ⁽¹⁾

RESUMEN

Cada vez son más las mujeres dedicadas al recital de versos en euskera (*bertsolaritza*). A pesar de ello, el bertsolarismo contemporáneo sigue siendo definido y desarrollado desde el punto de vista de los hombres. El artículo pretende indagar en las razones que motivan este hecho y, para ello, se detiene en el análisis del papel que la cultura vasca ha otorgado tradicionalmente a las mujeres. Al hilo de esta reflexión, el artículo destaca algunos de los cambios y retos que se intuyen de cara al futuro rol de las mujeres *bertsolari*.

Palabras clave: Mujeres, bertsolaris, sistema de género, cultura vasca, euskara.

ABSTRACT

It is getting more and more common to see Basque women performing *bertsoak* in public. Nevertheless, today *bertsolaritza* is still defined from a male point of view. The article aims to explore some of the reasons which could explain this. In order to do this, we look at the role that Basque culture has traditionally ascribed to women. Subsequently, the article signals some of the challenges and changes we expect these *bertsolari* women face in the future.

Key words: Women, *bertsolariak*, gender system, Basque culture, Euskara.

LABURPENA

Gero eta emakume gehiago topatzen dugu bertsotan. Halere, esan dezakegu egungo bertsolaritza gizonen ikuspuntutik izan dela definitua eta garatua. Artikuluak horren arrazoiak aztertzen ditu, eta, horretarako, emakumeek tradizionalki euskal kulturari izan duten paperari begiratzen dio. Hortik abituta etorkizunari begira aurreikusten diren zenbait aldaketa eta emakume bertsolarien duten hainbat erronka nabarmentzen dira.

Giltz hitzak: Emakumeak, bertsolariak, genero sistema, euskal kultura, euskara.

(1) Balioen Filosofia eta Gizarte Antropologia Saila. UPV-EHU
Dpto. Filosofía de los Valores y Antropología Social. UPV-EHU

Bertsolariak: Loidi Arantzazu • Herria: Elgoibar
 Eguna: 1988-05-27 • Gaia: Zer sentitzen duzu emakume izanez bertsolaria izatean?
 Doinua: Sekulan ez da sartu izandu • Neurria: Zortziko handia
 Lana: Bakarka gaia-emanda • Jardun-mota: Jaialdia
 Argitaratua: BAPATEAN 88, 98 OR.

*Pixka pixka bat kostatuko zait
 esaldi hau ahaztea,
 bertsolaria emakumea
 eta gainera gaztea,
 nik naiago det kontu hoiek
 alde batera uztea,
 problema ez da sexu kontua,
 baizik ona izatea.*

*Abestu nahi det txapela jantzi
 duten nesken izenean,
 gaurkoan hiru izen ditugu
 gutxienean aurrean,
 ez da esango neskak garela
 behar bada egunen batean,
 horiek eta beste batzuek
 kantuz hasten diranean.*

Ba al dago nonbait definituta zer da emakume bertsolari bat? Zeintzuk dira bere ezaugarriak? Bertsolariak diren neska gazteek eta emakumeek, euren burua nola deskribatu ba al dakite?

Emakume bertsolariak direla esaten badute ere, literaturan eta bibliografian begiratuta, kategoria hori ez dela existitzen konturatuko dira. Emakume bertsolariak egun, plazan, bertso-eskolan, egunkari eta aldizkarietako argazkietan, telebistan, irratsaiioetan aurkitzen ditugu baina ez bertsolaritzaren definitzian.

Bertsolaritza, bertsogintza ez dute emakumeek definitzen. Nahiz eta ofizioaren jatorrian emakumeak protagonistak izan. Manuel Lekuonaren ustez, XV. mendean, bat-batean aritzen ziren emakumeak eta *eresiac* ditugu horren adibidea. *Profazadorak*, ere, hitzari loturiko pertsonaiak dira, pertsonai arriskuak nonbait, izan ere, Bizkaiko Foruak bere presentzia publikoa debekatu baitzuen 1452an. Ez dakigu zehazki zerk eragin zuen debeku hori, baina ondo ezagutzen dugu horren hartzaileak zeintzuk ziren: herriz herriz, azokaz azokaz zebiltzan emakumeak. Fama txarreko emakumeak, emakume xumeak, saltaileak, zirikatzaileak, umoretsuak, alaiak. Bat-bateko bertsoak erabiliz, burla egiten omen zuten publikoki. Eta kasu honi dagokionean, ziur aski, lanbidea baino lantokia bilakatu zen susmagarri. Gizonezkoen diskurtsoek agintzen zuten tokietan, plazetan, kalean nahiz garaiko botere ofizialaren tokietan (elizan...) ez

zegoen lekurik emakumeen hitzentzat. Hori dela eta, legeak eta arauak bere lana egin zuten emakumeen hitza ezabatu eta baztertzeko.

Dena dela, *eresiac* edo *profazadorak* aipatzen ditugunean, buruan bertsolaritza dugula esan dezakegu? Bertsolaritzaz ari gara jada? Ez, ez behintzat gaur egungo bertsolaritzaz. Printzipioz, hasierako hitz-joku horiek *Euskal herri-literatura* delakoaren epigrafe azpian kokatu beharko genituzke. Hor beste hamaika generorekin egiten dute topo eta forma, arau eta helburu ezberdinez osatutako herri adierazpideekin (poesia, antzerkia, narrazioa, atsotitzak, loku-zioak, etabar.) elkar bizi dira.

Aurretik dokumentatua baldin badago ere, gaur egungo bertsolaritzaren jardunbidea, bat-batekoa, hain zuzen, XX. mendean kokatzen da. Jakina da XVIII. eta XIX. mendeetatik iritsi zaizkigula bertsoak, baina hauek bertso jarriak dira. Garai hartako pertsonaiak dira horiek idatzi zituztenak: Indalecio Bizkarretxe *Bilintx* (1831-1876) edo José Manuel Lujanbio *Txirrita* (1860-1936), besteak beste, biak ere, izen xeble eta ospetsuak. Dena dela, eurenandik jaso ditugun bertsoak plazatik kanpo asmatutakoak eta osatutakoak dira.

Hori dela eta, egun bertsolaritzaz hitzegiten dugunean argi dago bat-batekotasunaz ari garela eta bat-batekotasun horren jardunbidearen ezaugarriak ikeritzeko ez dugu hainbeste materialik, ezta erreferente-

rik ere. Bertsoak grabatu eta transkribatu behar dira aztertu ahal izateko eta horretarako tresna egokiak diren grabagailuak behar dira. Horiak iritsi arte, bertsoak, bota bezain pronto haizeak eramaten zituen. Gauzak horrela, esku artean ditugun bat-bateko bertsoak, adinez, oso gazteak direla jakinda ere, bertsolariak kutsu tradizionala du eta kalean, edozeini galdetuta bertsolariak jarduera zaharra dela esango luke. Horregatik, denboran aldaketarik izan ez balute bezala hitz egiten jarraitzen dugu egungo bertsolari-tzaz. Abaztu egin zaigu aurretik beste era bateko bertsoak eta bertsolariak izan zirela, beste profil batekoak, beste ezaugarri edota izaera zutenak.

Harritu ere egin gara azken urteotan bertso gintzan zenbat aldaketa gertatu diren ikusita. Joxerra Garziak, Andoni Egañak eta Jon Sarasuak ideia bera aipatu izan dute:

*Nolanahi ere, kontua da bertsolari-tza goitik behera eta behetik gora aldatu zela XX. mendean zehar. Izan bera erabiltzen den arren, XX. mende hasierako bertsolari-tza eta mende amaierakoa guztiz bestelakoak direla. Ez da azaleko aldaketa soilik, barren-barreneraino iristen dena baizik.*¹

Aldaketa prozesu honetan alderdi eta eragile ezberdinak aipatzen dira. Garziak, Egañak eta Sarasuak, hauek azpimarratzen dituzte besteak beste: bertso txapelketen antolaketa, komunikabideen bitartez bertsoak lortzen duten protagonismoa (lehenengoz iratiaren bidez, ondoren telebistaren bidez), bertsolariaren elkartearen sorrera, bertsoen korpusaren osaketa (bereiziki bildumen bitartez), bertso-saioen ugalketa, bertso-saioen dinamikaren aldaketa, gaien aldaketa.

Baina, benetan, hainbeste aldatu al da funts funtsean bertsolari-tza? Hainbeste mudatu dira bere ezaugarriak, bere funtzioa? Hainbeste aldatu da bere testuingurua, euskal kultura eta euskal gizartearena alegia? Ziur aski uste baino gehiago. Ziur aski nahi baino gutxiago. Horregatik, eta aldaketen aipamenerekin bukatzeko Garziak, Egañak eta Sarasuak nabarmendutako bat interesatzen zait. Beraiek azpimarratzen dutenez, azken urteotan, bertsolariaren profila dezente gaztetu da. Unibertsitarioa bihurtu da gainera, eta literatura genero ezberdinetan trebea dela erakusten du. Horretaz gain, eta hemen jarri nahi dut indarra,

emakume bertsolariaren presentziak aspaldi utzi dio anekdota aipagarria izateari, zorionez.

Egia da, orain, Maialen Lujanbio dugu eta berarekin batera beste 22 emakume bertsolari.² Erreferente nagusi bat beraz, eta beste 22 ahots, baina noraino iritsi dira emakumeak gaur egungo bertsolari-tzan eta bertso gintzan? Ofizio honetan nagusi izatek (*profazadorasen* garaian) gutxieneko bat izatera pasa dira. Eta tartean? Nola definitu da bertsolari-tza euren presentziarik gabe? Eta definizio horretan zer paper eskeini zaio emakumeari? Edo, hobeto esanda, paperik eskaini al zaio? Aztertu dezagun Garziak, Egañak eta Sarasuak bertsolariari buruz osatutako definizioa. Beraien ustez,

Bertsolari, XX. mendearen amaieran behintzat, jendeaurrean bertsoak bat-batean sortzen dituen da.

Printzipioz definizio neutroa genuke, sexurik gabekoa, baina gure buruarekin zintzo jokatu behar badugu badakigu bertsolari-tza eta bertsolariaren figuraren inguruan osatu den imajinarioa ez dela batere aseptikoa: denok irudikatzen dugu bertsolari-tipo bat, eta Carmen Larrañagak³ azaltzen duen bezala, imajin hori, gehienetan, ez dago bertsolariaren jardunbidean bertan oinarrituta. Aldiz, subjektua, plaza-gizona, dugu erreferente. Hori dela eta emakumeak *trabesti* bilakatu behar izan dira bertsolari izateko. Gizonen planta hartzea eskatu zaie, inkonszienteki, noski. Estitxu Eizagirrek berak sinatutako *blog* batean aipatzen duenaren arabera, oholtzara igotzerako, bertso eskolako lehen lezioa hau izan ohi da: "*kantatu fuer-te, harro, hankak zabaldua eta besoak atzean*".

Posturak, ahotsa, arropa..., azken finean itxurari loturiko edozein traza kontuan hartzeko izan daiteke gizon bertsolariengandik ez bereizteko, edo emakume bezala ez agertzeko behintzat. "*Minigona jantzi bertso saio batean aritzeko? Horixe falta zen ba...*" dio Aranzazu Loidik berari egindako elkarrizketa batean.⁴ Edonola, bertsolariaren definizioara bueltatu nahiko nuke, definizio neutro horren atzean zein prozesu, elementu, aldagai ezkuntatzen diren galdetzeko. Printzipioz zabala eta irekia den definizio bat, nola bilakatzen da zurrun eta bereizgarri?

Puntu honetan genero sistemarekin topo egin dugu.

(1) Garzia, Joxerra; Egaña, Andoni; Sarasua, Jon (2001): *Bat-Bateko bertsolari-tza*. Donostia: Bertsozale Elkarte. Interneten ere kontsultagarria: <http://www.bertsozale.com/liburua/euskera/sarrera/>.

(2) Guztira 23 emakume bertsolari liriteke. Datua Estitxu Eizagirrek egindako aipamen batatik jaso dut. Ikusi: Sareko Argia-Gari Alea bloka Estitxu Eizagirre: http://www.argia.com/blokak/garia-lea/blog_listado.php?blog_id=2&kat_id=14&post_id=33

(3) Larrañaga, Carmen (1994): "Bertsolarismo: habitat de la masculinidad". *Bitarte* 4.

(4) Ikusi: "Hitzetik Hortzera" 27 zkia. 2005.

Botere sistema den neurrian generoarena ikusezina da, baina bere ondorioak agerian agertzen zaizkigu behin eta berriro. Genero sistema rolen banaketaz arduratzen da eta neskak-mutilek, gizon-emakumeek gizartean bete behar dituzten funtzioak zehazten ditu. Neska eta mutilen nahiak, gizon eta emakumeen desioak euren borondatezkoak dirudite, askatasun osoz hartutako erabakiak, baina ez da horrela izaten: neskak ez dira ile-apaintzaile jaiotzen, mutilak ingeniari jaiotzen ez diren bezala; gizonak ez dira administrazio-kontseiluko lehendakari izateko jaiotzen, emakumeak lehendakarien bulegoen garbitzaile izateko jaiotzen ez diren bezala.

Eta ildo hori jarraiki, mutilak ez dira, jaiotzaz bertsolari sortzen, eta neskak, noski, ez dira bertso-saioetan txaloak emateko jaio. Dena dela joera nagusia hori da. Edonola hori horrela izatearen arrazoia genero sistemak gure gizartean duen indarrarekin lotua dago. Badirudi beraz, genero sistema rola banatzen bereziki trebea dela. Halere, rol horien oinarriak finkatzeko ezinbestean laguntzaile bat bilatu behar izan du: natura. Eta naturaren indarra nagusitzen denean, hau da, sexuen arteko ezberdintasunak "naturalizatzen" direnean, genero sistemak behin eta berriro inposatzeko bide egokiena aurkitzen du. Izan ere, zabaldua dagoen ustea baita naturaren aurka ezin dela ezer ez egin.

Gauzak bai gizartean orokorrean, bai bertsolaritzan zehazki, aldatzen ari direla argi dago; asko eta azkar gainera. Aipatutakoan ez dago zalantzarik, eta horren frogak bertso eskoletan eta oholta gainean ikus daitezke: gero eta neska gehiago aurki daitezke bertsoen munduan, arlo guztietan eta zeregin guztietan. Edonola nonbait genero sistema indarrean mantentzen da eta horregatik bertsolari gehienek, emakume eta gizon izanda ere, oraindik ezberdintasunak badaudela aitortuko dute.

2005ean *Hitzetik Hortzera* programak edizio berezia eskeini zion gaiari: "*Emakume bertsolariak*". Bertan bertsolari ezberdinek parte hartu zuten (bai emakumeak, bai gizonak) eta guztien artean gaur egun rol banaketa hori eta, orokorrean, gizon eta emakumeen arteko bereizketa hori zertan datzan, aztertu zuten. Gairi buruz hauek aritu ziren besteak beste: Kristina Mardaras, Arantzazu Loidi, Maialen Lujanbio, Amaia Agirre, Estitxu Eizagirre, Andoni Egaña edota Unai Iturriaga. Hausnarketa, pasadizo, anekdota, iritzi eta proposamen ugari agertzen dira programan zehar baina, esandakoa entzun ondoren, nagusitu ziren bi idei azpimarratuko nituzke.

Alde batetik argi gelditu zen egungo edo garaiko bertsolaritzan gizezkoek agindu dutela. Hau esaten dudanean zera nabarmendu nahi dut: bertsolari izateko dohainak eredu maskulino batetik definituak dau-

dela; gizezkoen diskurtsoa, hizkera eta kantatzeko era nagusi izan direla; bertsoak osatzeko gaiak, pertsonaiak, egoerak gizezkoengan pentsatuta izan direla; azken finean, gizezkoen hitzak izan direla errekonozimendua jaso duten bakarrak.

Egoera honetatik abiatuta, nesken errealitateak txanponaren beste aldea osatu du: bertsolaritzaren mundura sartzeko ateak gizezkoen ereductara eramandu dituen emakumeak. Horrela, bertsolari planta lortu ahal izateko, berezko izaerari loturiko ezaugarriak baztertu behar izan dituzte -feminitateak onartezina dirudi-eta orokorrean eredu maskulinoetatik aldetzen den guztia, gaiak, pertsonaiak, egoerak maskulinoetatik definituak izan diren heinean, emakumeek modu arrotzean sentitu ahal izan dituzte hainbatetan. Azkenik, egoerak segurtasun eza bultzatu du emakumeengan, hauek euren hitzaren balioa zalantzan jartzearino: *nik bertsolari moduan esateko daukadana, benetan interesatzen zaio norbaiti?*

Gizezkoek sortutako, eraikitako eta araututako agertoki batean jarrita argi dago emakumeen hitzak ez duela ohiartzunik izango. Emakumea, gehienez ere, bi bertsolari gizezkoen artean, eta publizitate gisa, agertuko den kontalari izango da. Irudi honetatik aldentzea asko kostatuko zaio emakumeari eta egiaz mutil gazteek kezka bakarra izan dezaketen bitartean (hau da bertsolari ona izateko trebatzearena) neska bertsolariak printzipioz lan bikoitza izango du. Lehenengoz, bere presentziaren onarpena lortu behar du -*hemen enbarazu izan gabe nago*-; ondoren, bertsolariaren lanbideari ekin beharko dio.

Baina egoera nolakoa den ezagutzearekin ezer gutxi aurreratzen dugu. Egoera horren atzean dauden arrazoiak eta zergatiak topatu, eta mahaia gaineratu beharko ditugu. Lan horren beharra ordea ez da soilik emakumeen egoera azaltzeko edota salatzeke, baita bertsolaritza bera eta, orokorrean, euskal kultura, hobeto ezagutu ahal izateko. Zertan isladatzen da, nola gauzatzen da genero sistema euskal kulturaren? Zertan gauzatu dira euskal kulturaren generoak inposatutako arauak?

Emakume eta gizon bertsolariek dituzten paper ezberdinak aztertzeke garaietan bi arlo ezberdinetan erreparatuko dut. Alde batetik, euskal esparru kulturalari begiratuko diot. Bestetik, gizarteak, birsortzeko duen mekanismo indartsu eta eraginkorrenaz arituko naiz: hau da, gizarteratze prozesuaz.

Teresa del Valle dioenez,⁵ euskal kulturaren emakumea edo gizona izatea ez da zerbait uniforme. Era berean, -jarraitzen du del Vallek- euskal kulturaren

(5) Del Valle, Teresa (1996): *Las mujeres en Euskal Herria*. Donostia: Orain; 9. orria.

emakume edo gizona zer den definitzeko garaian, biologiak ez du agintzen; bere uztez, *pesa más la interpretación cultural del hecho biológico que lo que éste representa*.

Ikuspegi kultural horretatik, ezberdintasun edo bereizketa horien eragile diren elementu eta alderdi ezberdinak bereiz ditzakegu. Halere, momentu honetan, eta interesatzen zaigun gaia kontuan harturik, elementu posible guztien artean bat aztertuko dut adibide gisa: indarraren nozioa eta botere kontzeptuarekin duen lotura. Kasu honetan Teresa del Valle antropologoa dugu berriro erreferentea, izan ere, berak zuzendutako taldeak, euskal emakumeei buruzko egindako ikerketa aitzindariak indarra eta boterearen arteko erlazioak sakonki aztertu baitzituzten.⁶

Ikerketa honek arreta berezia eskeini zion indarraren nozioari, *indarrak* euskal kulturaren pisu simboliko nabarmena du eta. Protagonismo honek lan munduari loturiko betebeharetan eta aisialdian du isla, eta horren adibide ugari topa ditzakegu.

Indar fisikoa bi sexuetan baloratzen da, bereziki indarra lana aurrera ateratzeko garaian ezinbestekoa den tokietan. Hori dela eta, gizonak ez ezik, emakumeak ere nekazal munduan eta arrantza munduan protagonismoa du, bertan *indarra* behin eta berriro ikusgai baitago. Euskal margolariak egindako erretratuak edota beste garaiko argazkiak baino ez ditugu begiratu behar gure gizarteko emakumeak ere indarraren ispilua izan direla antzemateko.

Hau esanda, aitortu beharrean gaude ere, euskal kulturak, gehienetan *indarraren* beste motatako irudiak kanporatu izan dituela: estropadak, gizon-probak, aizkolarien arteko desafioak, harri-jasotzileak...; hauek dira zalantzarik gabe *indarraren* erakuslehiu adierazgarrienak. Jarduera mota hauek, nekazal eta arrantza-munduekin dute lotura zuzena, eta denetan gizezkoen *indarra* da protagonista bakarra.

Emakume gutxi batzuk ari dira parte hartzen mota horietako jardueratan (hor ditugu, besteak beste, Miren Urkiola, Maider Gisasola edo Garazi Mugarzano harri-jasotzaileak). Hori egia bada ere, ezin da ukatu emakumezkoen gehien gehiengoak ikusle hutsa izaten jarraitzen duela. Horregatik, emakumeen *indar* fisikoa ezaguna izanda ere, argi dago hura ez dagoela erritualizatua eta ez da inoiz izaten prestigio-rako elementu (ez banaka aritzen diren kasuan, ez taldeka aritzen direnean). Kasu horretan emakumeek badute bestelako betebeharrekoa indar fisikoaren inguruan, janariaren prestaketari lotua doana esate

Kristina Mardaras. Txapelketa Nagusia, 1985. Donostia.
Fuente: Xenpelur dokumentazio zentrua. Foto Juantxo Egafia.

baterako. Izan ere, janaren bitartez gizezkoek indarra mantendu eta handitu egiten dute, eta horretan bai, emakumeak protagonista dira.

Baina badira euskal kulturaren *indarrari* loturiko bestelako nozioak, adibidez, ugaltze *indarra* edo ahotsaren bitartez sortutako *indarra*.

Herri sinismenaren arabera, ugaltze indarra gizezkoen hazian eta emakumezkoen odolean aurkitzen dugu. Sandra Ott-ek esandakoaren harira⁷ gizezkoen ugaltze indarra koitoan sustatuko litzateke. Emakumezkoena berriz, haziak ernaltzea lortzen duenean. Emakumeen indarra umearen jaiotzearekin batera azalduko da eta, indar hori amaren esnean mantenduko da.

Orain arte azaldukoaren ondorioz esan daiteke, gizezkoek dagokien *indarra* ekintzaren bitartez adierazten dela, emakumezkoena aldiz, egonean edo sostengu ematean agertuko litzateke.

Halere, aipatutakoaz gain, indar fisikoa adierazteko badago beste modu bat: ahotsa. Ottek ahotsaren indarraz hitz egiten du eta gehienetan gizezkoen esparruetan kokatzen du: tabernetan, elkarte gastronomikoetan eta, orokorrean gizonak biltzeko (jateko esate baterako) erabiltzen dituzten tokietan. Ottek ere era guztietako abesbatzak ekartzen ditu gogora (otxo-teak, eta abar). Horietako askotan, dio antropologoak, gizonak eta emakumeak biltzen dira, baina, onartua dago gizezkoen ahotsa emakumezkoena baino indartsuago dela.

Puntu honetan, hau da, ahotsaren bitartez agertzen den indarra aipatzen dugunean, gure gaiari lotutako

(6) Del Valle, Teresa (dir.) (1985): *Mujer vasca. Imagen y realidad*. Barcelona: Anthropos.

(7) Ikusi: del Valle, Teresa (dir.) (1985): *Mujer vasca...; op. cit.*: 175-188 orriak.

alderdi bat nabarmendu behar dugu, izan ere, del Vallek eta bere taldeak euskararen indarrak bertsolari-tzarekin mantentzen duen lotura azpimarratzen dute. Ideia Uztapidek egindako aipamen batetik hartua da eta bertsolariak esandakoa ontzat ematen baldin badugu, indar hau, *euskararen indarra* alegia, bertsolariak duen botere bakarra litzateke.

Baina zertan datza ba indar hori? Eta, zergatik egokitzen zaio bereziki gizonari?

Hipotesi bat egitekotan, bi elementutan jarriko nuke pisua. Alde batetik, euskal kulturaren gizona eta hitzaren arteko loturan. Bestetik, hitzaren indarra erakusteko erabiltzen den lekuan, plazan, alegia.

Esan dugunez, ahotsaren bitartez adierazten den indarrak, ezaugarri maskulinoak ditu euskal kulturaren. Baina indar horri beste balio bat gehitu behar zaio: hitzak gizona bera definitzeko duen ahalmena. Zulaikak horrela adierazten du lotura hori⁸: *a la hora de definir qué es ser hombre, la palabra deviene su característica fundamental*. Hori dela eta –azpimarratzen du Zulaikak– gizon bat ezagutzeko garaian *su humanidad y su palabra resultan una el espejo de la otra*.

Teresa del Vallek, Korrikaren inguruan egindako ikerketetan⁹, hitzak euskal kulturaren duen pisua ere nabarmentzen du, eta del Valleren hausnarketan, hitzak pertsonak definitzeko duen balioa agerian gelditzen da. Euskal kulturaren emandako hitzak anbiguotasunarekin eta definizio ezarekin bukatzen du. Behin hitza emanda, badakigu zenekin fida. Teresa del Vallek hitza eta mugarren arteko lotura azpimarratzen du, izan ere, mugarriak, hitzak bezalaxe mugak ezartzen ditu, modu argi eta iraunkor batean. Ikuspuntu horretatik, palalelismo bat aurkituko genuke mugarri eta hitzaren artean, lehenengoak muga fisiokoak jarriko lituzke, bigarrenak aldiz, sinbolikoak.

Nabarmen gelditzen denez, Euskal kulturaren gizonari ematen dio hitza eta horrekin batera indarra eta definizio boterea. Eta emakumea? Eta emakumearen hitza?

Mujer vasca. Imagen y realidad ikerlanean, Teresa del Valle eta bere ikerketa taldeak herri ahozko produktzioa ikertu zuten eta konparazio ariketa bat egin zuten emakume eta gizon kontularien ezaugarriak aztertzeko asmoarekin. Bi figurak konparatzeko garaian emakume kontulariak eta gizon kontulariak profil oso ezberdina zutela antzeman zuten.

(8) Ikusi: Larrañaga, Carmen (1994): "Bertsolarismo..."; *op.cit.*; 36. orria.

(9) Del Valle, Teresa (1988): *Korrika. Rituales de la lengua en el espacio*. Barcelona: Antropos.

Emakume kontulariak etxean kokatzen ditu bere kontakizunak eta normalean ez du inoren onarpen berezirik jasotzen lan horregatik (ez gizonen aldetik, ez emakumeen aldetik). Kontulari izateko gaitasuna berezkoa kontsideratzen da, naturala, eta horregatik ez du merezimendu berezirik behar (ipuinak eta esae-rak esaten ditu gehienetan). Orokorrean bere kontakizunak aisialdian edo aisialdirako jardueren barruan burutzen dira eta sexu nahiz adin guztietako famili kideei zuzenduta daude. Azkenik, kontulari hauek anonimoak, ezezagunak direla esan behar da.

Gizon kontulariek, ordea, kalean edo arlo publikoan jarduten dute. Ezagunak eta onartuak dira kontulari gisa, eta lan hori dela eta, euren partehartzea eskatzen da ospakizun ezberdinetan. Gizonen kasuan kontulari izatea dohain bat kontsideratzen da eta jendea dibertitzeko duten ahalmena baloratzen da. Euren kontakizunak, gehienetan, beste gizon batzuen aurrean egiten dira, toki itxietan (tabernetan) edo irekietan (kalean, plazan). Jaietan eta aisialdirako jardueretan aritzen dira kontakizunetan, eta askotan ekintza honengatik dira ezagunak.

Hitzak eta hitzaren erabilpenak ez du balio bera batzuen zein besteen ahotan. Kulturak gizonezkoen hitza goraiatu du, indartsua, sendoa, trebea delakoan. Emakumeen hitza, aldiz, gozoagoa eta alaiagoa izango da kontsideratua baina ez du indarrik izango, ez du euskararen indarrik. Ondorioz, emakumeak nahiko lan izango du hitzaren bitartez boterea eskuratzen. Hau dema zailagoa bilakatuko da hitzaren indarra zein esparruetan kokatzen den jakinda, plazan edota jendaurrean, alegia.

Espazioen banaketari dagokionez aldaketa nabarmenak suertatu dira azken hamarkadetan. Egun esparru publikoa irekiagoa agertzen da denon aurrean, eta printzipioz emakumeak edota gizonak horren jabe izango lirake. Eskubideek horrela agintzen dute, eta praktikan ere gero eta normalagoa da espazio sozial guztiak konpartituak izatea. Sexuen arteko mugak ezabatzen joan diren heinean gizonezkoentzako bakarrik edo emakumezkoentzako soilik osatutako espazio tradizionalak desagertzen ari dira. Halere, kultura mantsoago doa eta oraindik, hainbat arau eta estereotipo sexistak esparruen banaketan gauzatzen dira.

Hitzari loturiko esparruetan ere aldaketak egon dira, baina aldaketa horiek kasu guztietan ez dira nahi bezain sakonak izan. Azalekoak izan dira, edo azkarrigi gertatu dira eta kulturak benetako aldaketa ezin izan du irentsi eta geroratu. Eta bertsolariaren adibidea adierazgarriena izan daiteke.

Bertso eskola eta bestelako mekanismoen bitartez, emakumeak bertsolariaren inguruan trebatzen hasi

dira eta ahalegin horien uzta dugu emakume bertsolari belaunaldi gazte bat. Euren eskubidearen jabe egin dira eta bertsolan aritzeko aukera hori aprobetxatu nahi izan dute. Guztion gustukoa izan ala ez, ezin zaie eskubide hori ukatu eta onartu behar izan zaie. Halere, testu honetan behin eta berriro azaldu den moduan presentzia hori oraindik arrotza suertatzen da. Kopuruek argi hitz egiten dute, oraindik gehien-goia da bertsolari gizonetzkoen kopurua. Edonola, zenbakien azpian ezkatzen denak modu argiangoan adierazten ditu benetako diferentziak zeintzuk diren. Eta horietako bat espazioarena da.

Kasu honetan ere, berriro kulturak sexuen arteko bereizketak modu sinbolikoan gauzatzeko duen boterea azpimarratu beharko dugu. Izan ere, tradizionalki, euskal kulturak hizkuntzaren esparruak zorrotz banandu izan ditu. Hizkuntzak transmisioaren ardura utzi du, nagusiki, emakumeen eskuetan eta horretan beraiek izan dira protagonista. Edonola protagonismo horrek badu bere testuingurua eta baditu bere ezaugarriak.

Teresa del Vallek Barandiarrek egindako ikerketan oinarrituta emakumeen eta etxearen arteko lotura estua azpimarratzen du. Horrela, emakumea, gizarte tradizioaletan baserriak biltzen zituen esparru ezberdinetan kokatua zegoen. Dena dela, dakigunez, baserriak gune ugari biltzen ditu bere baitan eta del Vallek emakumeei bereziki egokitutakoak nabarmentzen ditu. Aipatzen duen lehenengo gunean emakumeak, eta ume eta gazteen arteko loturak jasoko lituzke. Horrela, dio del Vallek, *se dice que "alrededor del hogar se colocan las banquetas para los chicos y las mujeres"*¹⁰. Bigarrenak emakumea errituarekin lotzen du, kasu honetan erlijioarekin. Hirugarrenean emakumea eta sukaldaritzaren arteko loturak biltzen dira eta janariaren eraldaketak kulturaren duen pisua nabarmentzen da. Argi dago, kasu honetan sukaldea dela gune protagonista. Azkenik, emakumea eta euskararen arteko harremanak aipatzen ditu del Vallek. Eta oraingoan ere sukaldea dugu esparru pribilegiatua,

*Finalmente, es también en la cocina más que en ninguna otra dependencia, donde la mujer ha ido enseñando el euskara. Y es en su espacio alrededor del fuego, donde se han ido transmitiendo en las largas veladas los cuentos, las leyendas, los mitos, con todo el contenido de un sistema de valores y de una forma específica de concebir y expresar la realidad.*¹¹

Del Vallek aipatzen duen moduan, Barandiaranek arreta berezia jarri zuen alderdi honetan eta behin baino gehiagotan hitz egin zuen emakumeek hizkuntzaren irakaskuntza etxetiar horretan garatutako

metodologiaz. Halere, denborarekin, eta bereziki azken hamarkada hauetan, argi geratu da hizkuntzaren instituzionalizazioa, hizkuntzaren formalizazioa, bakarrik lortu dela etxetik eta familia girotik atera denean. Hizkuntzak gizartean lortutako onarpena akademia, komunikabideen eta plazaren bidez iritsi da. Jauzi garrantzitsua eman du euskarak arlo pribatutik publikora. Nabarmena, zalantzarik gabe. Eta errealtate horren aurrean del Vallek hainbat galdera mahai gaineratzen ditu:

*¿Qué ha sucedido en todo este proceso del paso de la lengua de la cocina, de la casa a la plaza?(...) ¿Qué factores han influido para que fuera de la casa la utilización del euskara como símbolo de prestigio la hayan tenido los hombres?*¹²

Kontuak horrela, egungo emakume bertsolariak genealogia luzea dute atzean: isiltasuna eta ikusezintasunaren genealogia, hain zuzen ere. Tradizioz, plaza eremu arrotza edo deserosoa egin zaio emakumeari, ez da berari *egokitutako* lekua izatera iritsi. "Okupa" moduan agertu da emakumea esparru publikoan, eta oraindik "okupa" izaten jarraitzen du. Baina eraldaketa dator, transformazioa. Jada, sexu rolen banaketa berria dela eta, iraultza momentu batean bizi da gizartea azken hamarkadetan.

Etorkizunean eman beharreko urrats guztiak zerrendatzeko ez da momentua. Baina bada aipatutako guztiaren artean eta parekatze ibilbide honetan elementu bat, mekanismo bat, bereziki nabarmendu nahiko nukeena: gizarteratze prozesua. Giltzarri guztiak ez baldin badira, gehienak hor daudela esatera ausartuko nintzateke.

Gizarteratze prozesuak kultura baten kide egiten gaitu. Horren bitartez gizartean integratuz joango gara eta gure betebeharrak zeintzuk diren, gure rola nola eratzten diren eta, bereziki, gure identitatea definitzen joango gara. Guzti horri lotuta, gizarteratze prozesuan emakume eta gizon izaten ikasten dugu. Batzuk eta besteek hartu beharreko bideak bereiztuta daude eta euskal kulturaren, euskal gizartean (gainontzeko kultura eta gizarteetan bezala) emakumeek eta gizonetzkoek bete beharreko funtzioak, lanak, jarduerak, eta abar, argi zehaztuta daude. Modu berean emakumeengandik eta gizonengandik espero dena aurreikusita dago.

Teresa del Vallek egindako analisiari berriro eusten baldin badiogu argi ikusiko dugu zein den nagusiki, euskal kulturak emakumeen paperaren inguruan ezarritako premisa. Del Valleren hitzetan,

(10) Del Valle, Teresa (1996): *Las mujeres en...; op.cit.: 11. orria.*

(11) *Ibidem*, 9. orria.

(12) *Ibidem*, 13. orria.

(...) "la mujer se define en función de los demás". Esto implica que todas las acciones, orientaciones encaminadas a realizarse en la felicidad de otras personas, van a encontrar el soporte social. Los roles de madre, esposa solícita, trabajadora del ámbito doméstico, mediadora, cuentan con modelos reconocidos y valorados en los que poder mirarse; sustentando a su vez desde las páginas literarias, las rimas de los bertsolariak, la pintura costumbrista de la escuela vasca, las leyendas, las referencias al pasado inmovilista".¹³

Gure kultura eta gure gizarteak era batean edo bestean emakumeak paper eta funtzio horiek betetzeko aginduko du. Eta, jakina denez, betebeharrorretan agente ezberdinak parte hartzen dute: familia, eskola, lagunartea, komunikabideak, ...

Emakumeek tradizionalki bete behar izan dituzten funtzioak behar beharrezko dira gizartearen bizirau-penerako. Arrazoi horregatik feminismoak inoiz ez du funtzio edo rol horiek ezabatzea planteatu. Inolaz ere. Halere, argi dagoena zera da: betebeharrorretan gizarte osoari dagozkiola eta ezin direla izan inoren ondare edo betebeharrorretan eksklusiboa. Bestalde, eta ideia hau funtsezkoa da, argi esan behar da emakumei ezarritako ofizioa prestigio sistematik guztiz kanpo dagoela, eta hor sortzen da, hain zuzen ere, sexuen arteko ezberdintasuna.

Maialen Lujanbio.
7/7/1996. Lesaka.

Fuente: Xenpelar dokumentazio zentrua.

Bide, era eta modu ezberdinak erabiliz, mutilak botere esparruetan integratzeko haziak eta heziak dira. Neskak aldiz, sozialki bigarren mailan kokatuta dauden jardueretan izaten dira trebatuak. Askotan aipatua izan da, eta aipatzen da, emakumei egokitzaren zaizkien ardurak oso garrantzitsuak direla. Hau egia izan daiteke, noski, baina argi eduki behar dugu ardura eta prestigioa ez datozela beti elkarrekin bat eginda. Eta Teresa del Valleren hitzak berriko ekarri nahiko nituzke:

*Muchas veces se ha medido el poder de la mujer en función de las responsabilidades que asume sin pensar que muchas de ellas no tienen su correlato "en un mayor poder decisorio de la mujer; más bien podemos decir que estas obligaciones limitan el campo de sus actividades y proyectos".*¹⁴

Simone de Beauvoirek inork baino argiago azaldu zuen goiko pasarteetan esandakoa: emakumea ez da emakume jaiotzen, izatera heldu egiten da.

Eta honek zein ondorio dakarren bertsolaritzan? Galdera honi erantzun ahal izateko Estitxu Eizagirrek zenbait pista ematen dizkigu:

Umeak txikitatik, mutilak, pelotan jokatzen dute, banaka, frontoi beteta, jendearen aurrean. Futbolearen ere bai, gurasoen aurrean. Ikasten dute arreta bereganatzen eta horrekin disfrutatu egiten dute. Guk goman jolasten dugunean ez daukagu publikorik.

Bertsolaritzako berezko dohainaz gain, prestakuntza behar du. Horrela ulertzen da gutxienez gaur egun. Eta prestakuntza horretan alderdi asko eta oso ezberdinak sartuko dira: gehienak hitza eta hizkuntzaren ingurukoak, baina badira beste erabateko elementuak inplizitu edo esplizituki prestakuntza horretako parte izango direnak eta horiek bestelako alderdiekin izango dute lotura: plaza (esparru publikoa), jende aurrea, itxura... Hauek bezalako aldagaiak aipatzen dira behin eta berriro, emakumeak esparru horietan galtzaile ateratzen direnaren ustepean. Halere, elementu gehiago topatzen ditugu: bertsolaritzaren erreferenteak, lantzen diren gaiak, pertsonaiak...

Azken finean, argi dago gaur egungo bertsolaritza goitik behera gizonetzkoen jardunbideak definitu duela. Eta normala denez definizio prozesu honetan gizonetzkoen joko-arauak nagusitu dira (lehiakortasuna, elkarren arteko parekatzea...). Bertsolaritzak arau horien arabera du egun zentzua, baina aldaketarako lehenengo urratsak emanda daude: gero eta neska gehiago igotzen dira oholtzara; gero eta emakume

(13) *Ibidem*, 63. orria.

(14) *Ibidem*, 66. orria.

gehiagok hartzen dute hitza publiko aurrean; gero eta emakume gehiagok jartzen dute euskara bertsoetan.

Eman diren aurrerapausoak onartuta ere, oraindik emakume bertsolaria izatea zer den ez dakigula aitortu behar dugu. Airean dagoen zerbait da, eratze prozesuan dagoen zerbait da, zalantzarik gabe. Emakume gazteak badatoz, indartsu gainera, baina bidea egiteke dago eta bitartean imajinazioa jarri beharko da martxan, sikiera behin behineko definizio bat osatu ahal izateko.

Gauzak horrela, emakume bertsolari definitzeko garaian lau ezaugarri azpimarratu nahiko nituzke.

Nabarmendu nahiko nukeen lehen ezaugarria emakume bertsolaria izateak jarrera eta jokabide berezi bat izatea dakarrela da. Jarrera eta jokabide aktiboa, eraldatzailea ... bereziki tradizioarekiko.

Emakume bertsolariak bere ofizioaren bidez parte aktibo bilakatuko dira, bai euskal kulturari, bai euskal gizartean. Ikuspuntu horretatik, euren jardunbidearekin eredu berria eratuko dute, emakumeek ere hitzaren kontrola bereganatuko baitute eta kasu honetan etxetik kanpo, plazan, jendaurrean. Gainera bertsoaren bitartez, hitz publikoaren bitartez, botere esparru batera iristeko aukera izango dute. Gizonezkoek protagonismoa banatu beharko dute eta oholta gainean emakumeekin nola lehiatu, borrokatu eta eztabaidatu ikasi beharko dute.

Gaiak aldatuko dira? Doinuak? Hizkera? Hizkuntza?

Bertsolaritzak emakume aktibo berriak eskuratuko ditu eta bere historia moldatzen ikasi beharko du. Emakumeek aukera dute bertsolaritzan hezteko eta hazteko. Emakume bezala horrek ondoriozta dezakeena ikusteko gai izan beharko genuke, hitzaren kontrolaren bitartez, eta batez ere hitz publikoaren kontrolaren bitartez, botererako formazioa eskuratzen aritzea, hain zuzen ere. Tradizioak behingoz gure alde jokatu dezake. Hori horrela gertatzen bada gizarteratze prozesuaren inguruan izandako inertziak apurtzeko aukera izango litzateke, eta horren ondorioz hain beharrezkoak diren eredu berriak indartuko lirateke. Eskaera eta behar hori argi baino argiago adierazi du, jada, Teresa del Valle:

La situación de la mujer es un claro exponente de cómo en la sociedad y la cultura vasca coexisten fuerzas que pugnan entre la tradición y el cambio. El marco de valores más generalizado dota de contenidos y significados a los roles de madre y esposa y prepara a las mujeres para el no poder más que para la incidencia en el exterior. Es a través de las nuevas socializaciones cuando las mujeres adquieren las herramientas de cono-

*cimiento y los apoyos necesarios para redefinir los roles tradicionales y elaborar otros nuevos.*¹⁵

Aukera bat badago, beraz, emakumeen hitza, iritzia eta diskurtsoa plazaratzeko, hitzaren bitartez, bertsolaritzaren bitartez. Ikusteke dago tradizioak hartuko duen jarrera.

Emakume bertsolaria definitzen jarraitzeko nabarmendu beharreko bigarren ezaugarria ondokoa litzateke: sortzailea. Bai, emakume sortzailea dugu parez pare, sortzailea izan behar duelako. Arestian aipatu den bezala, tradizioarekin topo egingo du eta gai izan beharko du berarekin negoziatzeko. Aipatu dugun moduan, eredu berri baten bila gabiltza eta prozesu horretan nahitaez tradizioarekin egingo dugu topo. Egoera horretan, tradizioa behin eta berriro asmatzen ari garen zerbait dela munduari azaltzeko gai izan beharko dugu eta guk ere, emakumeok, tradizioa asmatu eta eraiki nahi dugula. Tradizio berri bat, non, gure ahotsak, gurea ere den euskarak lekua izango lukete.

Nork daki zein harreman mota garatuko dituzten bertsolaritzan murgiltzen hasiak diren emakume gazteek?

Argi dagoena zera da: emakumeen partehartzearekin aukera berriak sortzen dira beste era bateko bertsolaritza imajinatzen hasteko: emakumeek berezko bertsolaritza egin ahal dute? Zergatik ez? Edozein kasutan gizonezkoen ereduaren itsuen moduan ez jarraitzeak helburu izan beharko luke.

Gaiak, pertsonaiak, doinuak, hitzak, estiloak, jarrerak, jokabideak, pentsaerak, historiak, pasarteak, umoreak... Izen eta izan berriek panorama aldatu dezakete... edo ez, baina horretarako aukera izatea zilegi dela azpimarratu behar da.

Emakume bertsolaria definitzeko hirugarren ezaugarria boterearen definizioaren eraldatzailea dela da. Hitzaren inguruan sortutako botere formak eta erak aldatzeko aukerak leudeke. Emakumeek hizkuntzarekin eta hitzarekin esperientzia ezberdinak eduki ditugun heinean, tradizio bat ere sortu dugu. Zergatik ez jarri tradizio hori parez pare orain arteko definizioekin, orain arteko diskurtsoekin.

Horrek ez du esan nahi finkatuta dagoena ordezkatzeko. Horrek elkarrizketa irekitzea eta ate berrietatik sartzen hastea esan nahi du.

Hitza eta bertsolaritza ulertzeko modu ezberdinak planteatzen ari dira jada oholta gainean. Emakumeen presentziarekin ezberdintasunaren ahotsa areagotzen ari da eta hori frogatu ezin hobea litzateke XXI. mendeko euskararentzako.

(15) *Ibidem*, 62. orria.

Mende hau hitzarena baino ahotsarena izango da. Euskarak ezin izango du eredu bakarria mantendu bere baitan –bere gizartean, bere kulturari- biltzen ari den dibertsitatea gero eta ageriagoan gelditzen ari da eta. Euskararen profila puskatzen hasia dago. Euskara ez zekitenen seme-alabek badakite, euskara inoiz amesten ez zutenen seme-alabek ikasten ari dira. Pentsatzen jarrita, gero eta zailagoa egiten zaigu imajinatzea non izango dituen bere sustraiak hurrengo euskaldunak: Hego Ameriketako, Asian, Afrikan...

Baina oraindik emakumeen borrokan gaude... XXI. mendean...

Emakume bertsolaria definitzeko nabarmendu behar den beste ezaugarria, emakume bertsolaria prozesu bat dela da. Behar bada emakume bertsolaria prozesu luze baten emaitza dela esatea zuzenagoa litzateke. Izan ere, emakumearen plazaratze horretan, emakumea oholza gainean eta mikrofono aurrean irabazten ari den protagonismo xume horren baitan euskal kulturari eta euskal gizartean emandako hainbat gertakari biltzen direla ezin dugu ahaztu.

Alde batetik, euskal kultura bera eta bertan emakumeek izan duten paperaren garapena genituzke. Bertsolari emakume horiek guzti honen parte dira eta gaur egun bere papera ulertzeko historian zehar euskal emakumeek gizartean izan duten rola aztertu beharko genuke. Zein kontzeptuk, noziok edo arazoik artikulatzen dute presentzia edo ez egote hori?

Bestetik, emakume bertsolari horiek, gaur egun bertsozaleen ahotan dabilzanak, beste historia berezia biltzen dute euren baitan: euskal feminismoarena, edo hobeto esanda, euskal feminismoaren borrokarena. Feminismoa bertsolaritzatik oso urritu geratzen dela iruditu arren, feminismoak lortutakoaren fruitu dira, neurri handi batean, bertsolari emakumeak. Horregatik beraiek kantatzen dutenean lorpen horien oihartzuna entzun dezakegu.

Azkenik, figura berri hauek, plaza neska edota emakume hauek, hirugarren alderdi bat biltzen dute euren baitan: bertsolaritzaren garapena bera eta, nola ez, emakumeek euskararen transmisioan izan duten garrantzia.

Hiru protagonista, beraz, pertsonai berean bilduak: hitzaren zurruntasuna, ahotsen aberastasuna eta bertsolaritza. Edo beste era batean formulatuta: euskal kulturaren garapena, euskal feminismoaren eboluzioa eta bertsolaritzaren nondik norakoak.

Hitza, ahotsak eta bertsolaritza... emakumeen baitan.

BIBLIOGRAFIA

“Hitzetik Hortzera” 27 zkia. 2005.

Garzia, Joxerra; Egaña, Andoni; Sarasua, Jon

2001 *Bat-Bateko bertsolaritza*. Donostia: Bertsosale Elkarte.

Larrañaga, Carmen

1994 “Betsolarismo: habitat de la masculinidad”. *Bitarte* 4.

Del Valle, Teresa (dir.)

1985 *Mujer vasca. Imagen y realidad*. Barcelona: Anthropos.

Del Valle, Teresa

1988 *Korrika. Rituales de la lengua en el espacio*. Barcelona: Anthropos.

Del Valle, Teresa

1996 *Las mujeres en Euskal Herria*. Donostia: Orain; 9. orria.

